

ARAP SÖZLÜKLERİNDE “LUĞATÜ’D-DÂD” MESELESİ

*Dâd ve Zâ Harflerinin Araplara Özgülüğünden
Arap Milliyetçiliğine*

Dr. Bünyamin ARVASI

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2026

ISBN • 978-625-8911-86-2

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 42488

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	5
Giriş	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
Birinci Bölüm: Halîl b. Ahmed ve Kitâbü'l-‘Ayn	9
1.1. Harflerin Sıralanışı ve Gruplanması	9
1.2. Zâ Harfinin Arapçaya Özgünlüğü	10
1.3. Dâd ve Zâ Bölümlerinin Girişleri	11
1.4. Değerlendirme	12
İkinci Bölüm: İbn Düreyd ve Ezherî	13
2.1. İbn Düreyd ve Cemheretü'l-luğa	13
2.2. Ezherî ve Tehzîbü'l-luğa	15
Üçüncü Bölüm: İbn Fâris ve Cevherî	18
3.1. İbn Fâris ve es-Sâhibî	18
3.2. Cevherî ve es-Sihâh	20
Dördüncü Bölüm: Büyük Sözlükler (Lisânü'l-‘Arab, el-Kâmûs ve Tâcü'l-‘arûs)	22
4.1. İbn Manzûr ve Lisânü'l-‘Arab	22
4.2. Fîrûzâbâdî ve el-Kâmûsü'l-muhît	25
4.3. Zebîdî ve Tâcü'l-‘arûs	26
Beşinci Bölüm: Modern Sözlükler	28
5.1. el-Mu‘cemü'l-vasîf	28
5.2. Mu‘cemü'l-luğati'l-‘Arabiyyeti'l-mu‘âşıra	29
Altıncı Bölüm: Modern Dönemde Dâd, Arap Kimliği ve Arap Milliyetçiliği	31
6.1. Mutlak Hükmün Sürmesi	31

6.2. Kimlik Bildiren Deyimler	32
6.3. Arap Milliyetçiliğinde Dilin Yeri	32
6.4. Değerlendirme	33
Sonuç	35
Kaynakça	39
Ek 1: Karşılaştırmalı Tablo.....	41

Kısaltmalar

Kısaltma	Açıklama
a.s.	aleyhisselâm
bk.	bakınız
c.	cilt
dn.	dipnot
krş.	karşılaştırınız
md.	madde
nr.	numara
nşr.	neşreden
ö.	ölüm tarihi
s.	sayfa
thk.	tahkik eden
ts.	tarihsiz
y.y.	yayın yeri yok

Ön Söz

Arap dilinde bazı harfler zahiren birbirine benzemekle beraber aslında aralarında ince farklar bulunmaktadır. Bu harflerin başında ض (dâd) ve ظ (zâ) harfleri gelmektedir. Bu harfler Kur'an-ı Kerim'in kıraat şeklinde olsun Arap dilinin belli kelimelerinde olsun hem lafız hem anlam itibarıyla önem arz etmektedir. Arap dilinde sadece Araplara özgü olduğu söylenen özellikle ض harfi ciddi çalışmalara neden olmuş hatta Araplara özgü olması itibarıyla Arap milliyetçilik akımına bile malzeme haline gelmiştir. Başta sözlük literatürü olmak üzere Arap dilinin çeşitli literatüründe bu konu sık sık gündeme gelmiştir. Bu çalışmada meselenin sözlüklerdeki konumu ve Arap milliyetçiliğindeki rolü ele alınmaktadır. Bu bağlamda çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Halîl b. Ahmed'in Kitâbü'l-Ayn'ı, ikinci bölümde İbn Düreyd'in Cemheretü'l-Luga'sı ile Ezherî'nin Tehzîbü'l-Luga'sı, üçüncü bölümde İbn Fâris'in es-Sâhibî'si ile Cevherî'nin es-Sihâh'ı, dördüncü bölümde İbn Manzûr'un Lisânü'l-Arab'ı, Fîrûzâbâdî'nin el-Kâmûsü'l-Muhît'i ve Zebîdî'nin Tâcû'l-Arûs'u, beşinci bölümde el-Mu'cemü'l-Vasît ile Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra, altıncı bölümde ise modern dönemde dâdın Arap kimliğinin ve Arap milliyetçiliğinin bir işaretine dönüşmesi incelenmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada dâd harfinin Araplara özgünlüğü ve bunun üzerinden öne çıkarılan Arap milliyetçiliği, gerek sözlükler gerekse İbn Cinnî gibi âlimlerin yorumları çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular özetle şu şekilde açıklanabilir:

1. İlk dönem lügat literatürleri incelendiğinde çoğunlukla Araplara özgü olarak değerlendirilen harf dâd harfi değil zâ harfidir. Kitâbü'l-Ayn'ın mukaddimesinde yer alan “وليس في شيء من الألسن” cümlesi ve Ezherî'nin Leys aracılığıyla Halîl'e nispet ettiği “الظاء حرف عربي” sözü bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.
2. İbn Düreyd'in sözlüğünde harfler Araplara ve Arap olmayanlara aidiyeti üzerinden farklı bir taksime tabi tutulmuştur. Bu bağlamda Araplara ait harflerden zâ ve hâ harfleri zikredilmiş, bazı görüşlere göre ise sadece zâ olduğu iddia edilmiştir. Dâd ise Araplara ait olup az da olsa diğer milletler tarafından kullanılan altı harften biri olarak değerlendirilmiştir.
3. IV./X. yüzyıl sözlük literatüründe de dâd harfinin Araplara özgü olduğu ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece İbn Fâris Araplara özgü olan hâ ve zâyı zikretmiş, dâdın Araplara özgü olduğu iddiasını da bazılarına isnad etmiş ve bu konudaki tercihini de belirtmemiştir. İbn Fâris

Arap üstünlüğüne ciddi bir şekilde değinse de bunu harfler üzerinden yapmamıştır. Cevherî de aynı şekilde harflerin Arap özgünlüğü ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

4. Dâdın Araplara özgülüğünü, incelenen metinler içinde kendi görüşü olarak açıkça ifade eden ilk müellif İbn Cinnî'dir (ö. 392/1002). İbn Cinnî bu hükmü "Acemlerin sözünde ancak az miktarda bulunur" kaydıyla verir ve çağdaşı Mütenebbî'nin "من نطق الصاد" ibaresini bu görüşe dayandırır.
5. Dâd harfinin Araplara olan özgünlüğünü kendi görüşü ile ilk ele alan İbn Cinnî'dir. İbn Cinnî Arapların dışında çok az kullanıldığını ifade ettiği dâd harfinin Arap özgünlüğünü Mütenebbî'nin beytine dayandırarak bu konudaki fikrini takviye etmiştir.
6. el-Kâmûsü'l-Muhî'te İbn Cinnî'nin "az da olsa kullanılır" ifadesi biraz daha ileri taşınarak "حرف هجاء للعرب خاصة" sözleri ile ilgili harfin sadece Araplara özgü olduğu ifade edilmiştir. Tâcû'l-'arûs ise bu mutlak tanımı "doğru ve çoğunluğun üzerinde birleştiği görüş" olarak nitelemiş, ancak aynı maddede onu sınırlayan eski nakilleri de aktarmaya devam etmiştir.
7. Modern sözlüklerde özgülük hükmü ses bilgisi olarak yer almaz. el-Mu'cemü'l-vasî't dâdı ses açısından ele alarak Arap ülkeleri arasındaki farklılıkları üzerinden onu tanımlamış ve

Sîbeveyhi'nin tarif ettiği sesi “eski dâd” olarak ifade etmiştir. Mu‘cemü’l-luğati’l-‘Arabiyyeti’l-mu‘âsıra ise “أقطار الضاد”, “أهل الضاد”, “ناطق بالضاد” ve “لغة الضاد” gibi ifadeleri Arapları, Arap ülkelerini ve Arapçayı karşılayan deyimler olarak kaydetmektedir.

8. Modern dönemde ise özellikle dâd harfî üzerinden bir Arap kimliği ve milliyetçiliği öne çıkarılmaya çalışılmış, dolayısıyla bu mesele kimlik ve milliyet nişanesi olarak değer kazanmaya başlamıştır. Fahnî el-Bârûdî'nin “ولا دين يفرقنا، لسان الضاد يجمعنا” sözlerinde görüldüğü gibi dâd harfî Arapları birleştiren bir olgu haline getirilmiştir. XX. yüzyılın başlarında ise Ahmed Teymur Paşa “dâd sadece Arap dilinde bulunur” sloganını öne çıkarmaktadır. Çağdaş sözlüklerde “ناطق بالضاد” terkihi doğrudan Arap olarak tanımlanmaktadır.

Bu tespitler, “luğatü’ d-dâd” adlandırmasının arkasındaki “dâd Araplara özgüdür” düşüncesinin sözlük geleneğinin başlangıcına dayanmadığını; IV./X. yüzyılda bir dilcinin bir şair vesilesiyle yaptığı sınırlı bir tespitin, sözlükler aracılığıyla aktarıldıkça sınırlayıcı kaydını ve kaynağını kaybederek mutlak bir hükme dönüştüğünü göstermektedir. Modern dönemde ise bu hüküm ses bilgisi olarak terk edilmiş, Arap kimliğini ifade eden deyimler içinde varlığını sürdürmüştür. İbn Sîde’nin el-Muḥkem’i gibi ara dönem sözlükleri ile İbn Cinnî’nin Mütenebbî şerhindeki ilgili kaydın incelenmesi, bu seyrin daha ayrıntılı biçimde ortaya konmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Fârâbî. *es-Sihâh Tâcü'l-luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed Avaz Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2001.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. y.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*. thk. Mektebü Tahkîki't-Türâs fî Müesseseti'r-Risâle. nşr. Muhammed Nuaym el-Araksûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân el-Mevsilî. *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2000.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî. *Cemheretü'l-luğa*. thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1. Basım, 1987.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ el-Kazvîni er-Râzî. *es-Sâhibî fî fikhi'l-luğati'l-'Arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-'Arab fî kelâmihâ*. y.y.: Muhammed Ali Beydûn, 1. Basım, 1418/1997.

- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-İ'tîdâd fi'l-fark beyne'z-zâ' ve'd-dâd*. thk. Hüseyin Tûrâl - Tâhâ Muhsin. Necef: Matâbiu'n-Nu'mân, 1391/1972.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî el-İfrîkî. *Lisânü'l-'Arab*. Haşîye: el-Yâzicî ve bir grup dilci. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- Mecmau'l-Luğati'l-'Arabiyye bi'l-Kâhire. *el-Mu'cemü'l-vasîf*. Kahire: Mecmau'l-Luğati'l-'Arabiyye, 2. Basım, 1392/1972 (mukaddime tarihi).
- Ömer, Ahmed Muhtâr Abdülhamîd. *Mu'cemü'l-luğati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âşıra*. Bir çalışma ekibinin yardımıyla. 4 Cilt. y.y.: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1429/2008.
- Teymûr, Ahmed b. İsmâîl. *Mu'cemü Teymûr el-kebîr fi'l-elfâzi'l-'âmmiyye*. thk. Hüseyin Nassâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2. Basım, 1422/2002.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ğâmûs*. thk. Bir grup uzman. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ - el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb, 1385-1422/1965-2001.

Ek 1: Karşılaştırmalı Tablo

Aşağıdaki tablo, kitapta incelenen eserlerde dâd ve zâ harflerinin Araplara özgüllüğüne dair kayıtları kronolojik sırayla özetlemektedir. “Kayıt yok” ifadesi, yalnızca kitapta incelenen yerler için geçerlidir.

Eser (Müellif)	Dâd hakkında kayıt	Zâ hakkında kayıt	Yer
Kitâbü'l- 'ayn (Halîl b. Ahmed, ö. 170)	Özgülük kaydı yok; dâd şecriyye harflerden	وليس في شيء من الألسن ظاء ”غير العربية (nispeti belirsiz)	1/53, 58; 7/5
Cemheretü'l- luğa (İbn Düreyd, ö. 321)	Araplara ve Acemlerden azına ait altı harften	Araplara özü (hâ ile birlikte; diğer görüşe göre yalnız zâ)	1/40- 41
Tehzîbü'l- luğa (Ezherî, ö. 370)	Bâb girişinde özü (kayıd) yok	الطاء حرف عربي خص به ”لسان العرب (Halîl'e nispetle)	11/31 2; 14/29 0
Sırru şinâ'ati'l- i'râb (İbn	الضاد للعرب خاصة، ولا يوجد من كلام العجم إلا في	—	1/226 -227

Eser (Müellif)	Dâd hakkında kayıt	Zâ hakkında kayıt	Yer
Cinnî, ö. 392)	”القليل”; Mütenebbî’nin beyti		
es-Sihâh (Cevherî, ö. 393)	Bâb girişinde özgülük kaydı yok	Bâb girişinde özgülük kayıdı yok	3/106 3, 1171
es-Sâhibî (İbn Fâris, ö. 395)	”وزعم ناس أن الضاد مقصورة على العرب”	Hâ ile birlikte Arap diline özgü	63
Lisânü’l- ‘Arab (İbn Manzûr, ö. 711)	İbn Cinnî’den naklen: Araplara özgü, Acemlerde az; Mütenebbî’nin beyti	—	3/266
el- Kāmûsü’l- muḥîṭ (Fîrûzâbâdî, ö. 817)	”حرف هجاء للعرب خاصة” (sınırlayıcı kayıt yok)	—	295
Tâcü’l-‘arûs (Zebîdî, ö. 1205)	Mutlak özgülük ”doğru görüş”; Lisân kaydı da aktarılır	”الظاء المشالة” مما انفردت به ”العرب” (nakil)	8/315 -316

Eser (Müellif)	Dâd hakkında kayıt	Zâ hakkında kayıt	Yer
Mu‘cemü Teymûr el- kebîr (Ahmed Teymûr, ö. 1348)	الضاد لا توجد إلا“ ”في العربية	—	1/67
el- Mu‘cemü’l- vasîl (Arap Dili Akademisi)	Özgülük kaydı yok; bölgesel telaffuz farkları, “eski dâd”	—	532
Mu‘cemü’l- luğati’l- ‘Arabiyyeti’l- -mu‘âşıra (Ahmed Muhtâr Ömer, ö. 1424)	Özgülük kaydı yok; “لغة الضاد: ”اللغة العربية deyimi	—	2/134 3